

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Populisme centraal als het nieuwe normaal: De verwachte effecten van populistische partijen in een regering op ambtenaren werkzaam op ministeries in Nederland

Waal, Jimi de

Citation

Waal, J. de. (2024). *Populisme centraal als het nieuwe normaal: De verwachte effecten van populistische partijen in een regering op ambtenaren werkzaam op ministeries in Nederland*.

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3767003>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Populisme centraal als het nieuwe normaal

De verwachte effecten van populistische partijen in een regering op ambtenaren werkzaam op ministeries in Nederland

Master scriptie

Jimi de Waal

Political Science Master, specialisatie Nederlandse Politiek

Datum van inzending: 10/06/2024

Begeleider: Peter Castenmiller

Tweede lezer: Tim Mickler

Aantal woorden: 9988

Inhoudsopgave

1. Inleiding	2
1.1 Probleemstelling en onderzoeksvraag	2
1.2 Onderzoeksopzet	3
2. Theoretische onderbouwing	4
2.1 Politiek-ambtelijke verhoudingen	4
2.2 Ambtelijke loyaliteit	6
2.3 Hypothese	9
3. Methodologie	10
3.1 Ex ante onderzoek	10
3.2 Respondenten	11
3.3 Dataverzameling	12
4. Resultaten	14
4.1 Politiek-ambtelijke verhoudingen	14
4.1.1 Hoe zijn de politiek-ambtelijke verhoudingen	14
4.1.2 Hoe zouden de politiek-ambtelijke verhoudingen moeten zijn?	15
4.2 Ambtelijke loyaliteit	16
4.2.1 Waar ligt loyaliteit	16
4.2.2 Botsende loyaliteiten	17
4.3 Verwachtingen PVV-bewindspersoon	18
4.3.1 Veranderingen in beleid	19
4.3.2 Veranderingen in sfeer	20
4.3.3 Voorbereidingen voor en omgang met bewindspersoon	21
5. Conclusie en discussie	22
5.1 Conclusie	22
5.2 Discussie	23
6. Literatuur	26
Appendix A: Interviewleidraad	29
Appendix B: Toestemmingsverklaring respondenten	31

1. Inleiding

Populisme is inmiddels een welbekend fenomeen door heel Europa, met overwinningen van populistische partijen in verschillende landen (Jenne et al., 2021). Populisme wordt volgens Otjes & Louwerse (2015) vooral gekenmerkt door twee aspecten, het idee dat de politiek moet luisteren naar het volk en de claim dat dat nu niet het geval is. Hoewel migratie hierbij vaak wordt gebruikt door populisten is dat niet noodzakelijk (Otjes & Louwerse, 2015). In Nederland kan onder andere de PVV worden gezien als populistisch in verband met hun retoriek omtrent het volk versus de elite (Otjes & Louwerse, 2015). Steeds vaker leiden verkiezingen tot winsten voor populistische partijen en daarna ook tot regeringen waar zij onderdeel van zijn (Lendvai-Bainton & Szelewa, 2020). In Nederland zien we dit ook met de flinke verkiezingswinst van 37 zetels van de populistische PVV onder leiding van Geert Wilders, welke nu ook een kabinet aan het formeren is als grootste partij (Kiesraad, 2023). De opkomst van het populisme door heel Europa heeft ertoe geleid dat dit fenomeen een van de meest onderzochte onderwerpen is binnen de politicologie in de laatste jaren (Hunger & Paxton, 2022). Het meeste onderzoek binnen dit thema gaat over de opkomst van populisme, welke factoren hebben bijgedragen hieraan en wat de parallellen zijn tussen verschillende landen (Vieta & Poynting, 2016). Minder bekend zijn de gevolgen van populistische partijen in een regering (Bauer & Becker, 2020). Dat terwijl de opkomst van populisme grote gevolgen heeft voor zowel politieke instituties als hoe de wet wordt ingezet door de overheid (Bischoff, 2018). Daarbij is het zo dat wanneer hier onderzoek naar wordt gedaan, dit vaak gaat om het grote plaatje zoals veranderende wetten en in welke mate landen hierdoor minder democratisch worden (Caiani & Graziano, 2022; Munro & Pfeiffer, 2022). Ook zijn er onderzoeken te vinden naar hoe de samenleving verandert als gevolg van populisme en hoe extreme opvattingen steeds meer worden genormaliseerd (Wodak, 2019).

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvraag

Waar echter nog een hiaat in kennis ligt over dit onderwerp, is de impact van een regering met een populistische partij op ambtenaren. Waar onderzoek zich vooral focust op gevolgen op grote schaal zoals mogelijk democratisch verval, wordt er te weinig gekeken naar wat populistische partijen in een regering betekent voor ambtenaren (Peters & Pierre, 2022). Dit terwijl deze partijen over het algemeen een grote impact hebben op de ambtenarij (Bauer & Becker, 2020). Het onderzoek wat hier al naar is richt zich voornamelijk op de Verenigde Staten onder de populistische Donald Trump (Drezner, 2019; Kucinkas & Zylan, 2023). Dit land verschilt echter sterk van de meeste Europese landen op het gebied van

bijvoorbeeld het vormen van een regering (Muno & Pfeiffer, 2022). Hierdoor is het mogelijk niet volledig bruikbaar om ook uitspraken te kunnen doen over populistisch leiderschap in Europa. Het gebrek aan onderzoek over dit onderwerp buiten de Verenigde Staten wordt enigszins opgevangen door de recente onderzoeken naar democratisch verval in de EU bij onder andere Polen en Hongarije, maar Nederlandse regeringen hebben al langere tijd geen populistische partijen meer gehad. De PVV heeft gedoopt in kabinet Rutte I, maar hierbij leverden zij geen bewindspersonen waardoor je je af kan vragen hoeveel impact dat heeft gehad op ambtenaren. Daarvoor is de enige partij die als populistisch kan worden bestempeld en die deel heeft uitgemaakt van een regering de Lijst Pim Fortuyn (LPF) in 2002, hoewel zij wel bewindspersonen leverden was dit kabinet van bijzonder korte duur en daarbij is dit inmiddels meer dan twintig jaar geleden (Oudenampsen, 2023). Over het algemeen zitten ambtenaren ideologisch in het midden van het politieke spectrum en zijn zij geen groot voorstander van verandering, terwijl politici in het algemeen maar zeker populisten vaak meer aan de uiteinden van dit spectrum zitten (Aberbach & Rockman, 2006). Hierdoor is het aannemelijk dat de verandering van de kabinetten die Nederland heeft gekend de afgelopen jaren naar een kabinet meer aan de zijanten van het politieke spectrum een effect zal hebben op de ambtenaren. Daarbij geven Bovens et al. (2012) aan hoe de ambtenarij in Nederland steeds mondiger wordt en de verhoudingen tussen politiek en ambtenarij veranderen, waardoor het interessant is om te zien hoe ambtenaren in Nederland om zouden gaan met populistische leiders welke vaak vooral loyaliteit van hen verwachten in plaats van actief meedenken (Peters & Pierre, 2022). Dit heeft geleid tot de volgende onderzoeksvraag: “Wat is het verwachte effect van kabinetsdeelname van de PVV op ambtenaren werkzaam op ministeries in Nederland?”

1.2 Onderzoeksopzet

Deze onderzoeksvraag zal worden beantwoord in het licht van ambtelijke loyaliteit en politiek-ambtelijke verhoudingen, waarover meer in het theoretisch kader. Aangezien er nog geen data beschikbaar zijn, er is op dit moment nog geen kabinet gevormd met de PVV in Nederland, is dit onderzoek ex ante uitgevoerd. In de methodesectie zal hier uitgebreider op in worden gegaan, maar kortweg houdt het in dat verwachtingen op basis van theorieën over dit onderwerp zijn getoetst. Hiervoor zijn interviews gehouden met ambtenaren van verschillende ministeries in Nederland. Dit onderzoek heeft eerst de attitudes van ambtenaren getest op het gebied van de onderliggende thema's politiek-ambtelijke verhoudingen en ambtelijke loyaliteit om erachter te komen of deze vergelijkbaar zijn met verwachtingen op

basis van de literatuur. Vervolgens zijn hun verwachtingen over het eventuele aantreden van een PVV-bewindspersoon gevraagd en vergeleken. Dit onderzoek zal de volgende structuur hebben: Eerst zal het theoretische kader omtrent dit onderwerp uitgewerkt worden. Theorieën uit de bestaande literatuur zullen worden besproken en aan de hand daarvan zal een hypothese worden opgesteld. Vervolgens zal de methode van onderzoek worden gepresenteerd, inclusief de vragen die gesteld zullen worden tijdens de interviews met ambtenaren. Hierna zullen de resultaten van het onderzoek worden gepresenteerd en tenslotte zal gereflecteerd worden of de onderzoeksvraag beantwoord kan worden, wat de limitaties van dit onderzoek zijn en waar nog mogelijkheden liggen voor toekomstig onderzoek.

2. Theoretische onderbouwing

De onderzoeksvraag, zoals gepresenteerd in de inleiding, past binnen het bredere thema politiek-ambtelijke verhoudingen en ambtelijke loyaliteit. De vraag is immers wat de gevolgen voor ambtenaren zijn van een politieke wisseling van de wacht. Om tot een goed onderzoek naar deze vraag te komen is eerst dit bredere thema theoretisch onderzocht. Op het gebied van politiek-ambtelijke verhoudingen is uiteengezet hoe die liggen in Nederland volgens de literatuur, maar ook wat daarin eventueel wenselijk is en of dit is veranderd over de tijd. Qua ambtelijke loyaliteit is gekeken waar de hoogste loyaliteit voor ambtenaren ligt volgens de literatuur. Ook zijn voorbeelden aangedragen van botsende loyaliteiten en hoe daar door ambtenaren mee om wordt gegaan. Aan het eind van beide onderdelen zullen deelvragen worden geformuleerd om de verwachtingen vanuit de literatuur te kunnen toetsen aan de antwoorden van respondenten binnen deze thema's.

2.1 Politiek-ambtelijke verhoudingen

Politiek-ambtelijke verhoudingen kunnen het best worden omschreven als de samenwerkingsrelatie tussen de verkozen politicus en de niet-verkozen ambtenaren die op elkaar zijn aangewezen (Bovens et al., 2012). Hoe deze twee groepen zich tot elkaar verhouden kan sterk verschillen en er zijn verscheidene visies op welke situatie gewenst is. Klassiek gezien is er Max Weber die een sterke voorkeur uitsprak voor een duidelijk verschil tussen politiek en uitvoering. Ambtenaren dienen neutraal hun werk uit te voeren waar politici beslissingen over nemen, zij zijn objectief en welke partijen in de regering zitten zou niet uit moeten maken (Hondeghem et al., 2013). Meier en O'Toole (2006) zien dat ambtenaren historisch worden gezien als lijdzame en passieve werknemers wier werk sterk afhankelijk is van politieke invloeden. Deze opvatting van politiek-ambtelijke verhoudingen

is echter enigszins gedateerd, ambtenaren zijn steeds minder mensen die lijdzaam volgen maar durven zich nu uit te spreken en actief mee te praten over beleid (Bovens et al., 2012). Overeem (2013) herkent twee verschillende visies op politiek-ambtelijke verhoudingen: de traditionele en de moderne. In de traditionele visie is er sprake van een duidelijke machtsrelatie tussen politicus en ambtenaar, waarbij de eerstgenoemde vooral uitvoert wat de politicus wil, vergelijkbaar met de opvatting van Weber (Overeem, 2013). De moderne visie gaat minder uit van een duidelijke scheiding tussen ambtenaar en politicus zoals de traditionelen die zien, maar omschrijft dat politici en ambtenaren meer een complementaire relatie hebben (Overeem, 2013). Het is dus duidelijk dat er verschillende beelden bestaan in de literatuur over de relatie tussen ambtenaren en politiek. De vervolgvraag is welk beeld het beste de huidige situatie in Nederland beschrijft, de klassieke of moderne visie.

Meier en O'Toole (2006) geven aan dat onderzoek naar de invloed van en op bureaucratie jarenlang een verkeerd beeld heeft gegeven, uit hun onderzoek blijkt dat juist ambtenaren meer invloed hebben op uitkomsten dan politieke factoren. Zij pleiten duidelijk voor de moderne visie op politiek-ambtelijke verhoudingen en leveren hier bewijs voor. Ook Bovens et al. (2012) geven aan dat de klassieke opvatting wel accuraat is geweest, maar niet meer van deze tijd is. Overeem (2013) ziet wel dat er onontkomelijk een hiërarchische verhouding is tussen bewindspersonen en ambtenaren, maar pleit er tegelijkertijd voor dat ambtenaren zich uit kunnen spreken waar nodig en niet slechts lijdzaam volgen. Politiek-ambtelijke verhoudingen zijn sterk onderhevig aan veranderingen over de tijd, het ambtelijke apparaat wordt steeds meer gepolitiseerd (Karlsson & Olsson, 2018). Gezien de argumenten aangedragen door deze auteurs zal dit onderzoek ook uitgaan van de moderne visie op politiek-ambtelijke verhoudingen. Er zal altijd sprake zijn van een bepaalde machtsrelatie tussen verkozen politicus en ambtenaar, maar tegenwoordig zijn ambtenaren mondige en actieve mensen die zich uit zullen spreken wanneer zij dit als de beste optie achten. Deze visie op politiek-ambtelijke verhoudingen heeft implicaties voor dit onderzoek, wanneer de klassieke visie werd gehanteerd zou het leiden tot duidelijk andere verwachtingen. Deze zou ervan uit gaan dat er weinig verandert voor ambtenaren bij een bewindspersoon wissel en zij hier al helemaal niets mee zouden doen. Dit onderzoek gaat ervan uit dat ambtenaren over het algemeen een mening hebben en deze durven te uiten, in de praktijk verschilt per persoon in welke mate dit het geval is. Karlsson & Olsson (2018) geven aan dat de ambtenarij tegenwoordig te maken heeft met een grotere mate van complexiteit in de vraagstukken waar die mee bezig is. Onder andere hierdoor geven zij aan dat ambtenaren steeds vaker tegen bewindspersonen in durven te gaan en minder volgzzaam zijn. Tegelijkertijd benadrukken ze

wel dat dit voornamelijk gebeurt in de vorm van dialoog, radicale stappen als tegenwerken of klokkenluiden is allesbehalve gebruikelijk (Karlsson & Olsson, 2018). Ook Barker & Wilson (1997) geven aan hoe ambtenaren steeds mondiger worden op hun respectievelijke beleidsterreinen en vaker ook hun eigen opvattingen mee laten wegen in hun adviezen. In hun ogen kan dit zowel iets goeds als onwenselijk zijn. Aan de ene kant zit er expertise bij ambtenaren en is het goed dat die wordt ingezet, aan de andere kant kan dit leiden tot het te veel sturen van bewindspersonen door ambtenaren, terwijl eerstgenoemde het primaat zou moeten behouden (Barker & Wilson, 1997). De assumptie is dus dat ambtenaren niet meer slechts lijdzame volgelingen zijn, maar actief participeren in het beleidsproces. Als dit inderdaad het geval zou zijn heeft dat implicaties voor hoe zij om zouden gaan met veranderingen op hun ministerie. Dat leidt tot de volgende twee deelvragen omtrent dit thema:

- Hoe zien ambtenaren de politiek-ambtelijke verhoudingen op dit moment?
- Hoe zouden de politiek-ambtelijke verhoudingen moeten zijn volgens ambtenaren?

2.2 Ambtelijke loyaliteit

Het uitgangspunt in de Nederlandse ambtenarij is de zogeheten ambtelijke loyaliteit, ambtenaren zijn loyaal aan hun bewindspersoon en zullen hun beleid uitvoeren (Bovens et al., 2012). Wanneer een regering valt en er een nieuwe bewindspersoon komt, zal voor diegene exact hetzelfde gelden, ambtenaren zijn neutrale uitvoerders van beleid (Bovens et al., 2012). Deze loyaliteit is deels ingegeven door de ministeriële verantwoordelijkheid die Nederland kent: wanneer er iets misgaat op een ministerie zal altijd de minister verantwoordelijk zijn en met de consequenties om moeten gaan, ook wanneer een fout niet door diens toedoen is (Bovens et al., 2012). Ambtenaren dienen dus de bewindspersonen van hun ministerie en zijn daarmee enigszins overgeleverd aan de politieke waan van de dag. Er kan echter ook beargumenteerd worden dat ambtenaren in plaats daarvan of in ieder geval ook andere belangen dienen, bijvoorbeeld het land in zijn geheel en de wet (De Graaf, 2011). Het kan voorkomen dat deze gedeelde loyaliteiten met elkaar in botsing komen, bijvoorbeeld wanneer een bewindspersoon iets wil wat volgens de wet niet mogelijk is (Rutgers & Yang, 2019). De Graaf (2011) onderscheidt vier typen ambtenaren die anders met loyaliteit omgaan. Er is ambtenaar type A die alles volgens de regels wil doen en daarbij voornamelijk de maatschappij dient en loyaal is aan zijn werk. Vervolgens is er ambtenaar type B die neutraliteit verkiest boven al het andere, zij zijn het meest loyaal aan hun bewindspersoon. Verder is er ambtenaar type C die moraliteit hoog in het vaandel heeft, deze ziet minder het

belang van veel regels en heeft vaker interne loyaliteitsconflicten. Tenslotte is er ambtenaar type D wier loyaliteit voornamelijk bij de wet ligt, zij geloven wel dat bewindspersonen beleid moeten uitzetten binnen de wet, maar niet alles dicht moeten timmeren (De Graaf, 2011). Hoewel loyaliteit over het algemeen als iets goeds wordt gezien, is blinde loyaliteit weer niet gewenst, zeker aangezien ambtenaren loyaal zijn aan verschillende belangen (Rutgers & Yang, 2019). Populistische regimes verwachten vaak blinde loyaliteit van medewerkers, meer dan andere regimes, hoewel er altijd een bepaalde mate van loyaliteit verwacht wordt (Peters & Pierre, 2022). Ondanks dat loyaliteit jegens een bewindspersoon dus gewenst en vaak ook verwacht is, zijn er meer loyaliteiten voor ambtenaren, bijvoorbeeld aan de grondwet (Peters & Pierre, 2022). Dit is ook terug te zien in Nederland door de eed die ambtenaren afleggen wanneer zij voor de rijksoverheid gaan werken, hier zweren zij trouw aan de Nederlandse grondwet, niet aan hun bewindspersoon. Al met al is loyaliteit een lastig begrip voor ambtenaren. Ja, zij zijn in principe loyaal aan hun bewindspersoon, maar wat doe je als die iets wil wat tegen de wet ingaat? Of wanneer jij het fundamenteel oneens bent met hoe diegene beleid wilt voeren?

Dit is een vraag waar ook Kucinkas & Zylan (2023) in zijn gedoken, specifiek op het gebied van ambtenaren ten tijde van het presidentschap van Donald Trump in de Verenigde Staten. Gezien Trumps publieke afkeer jegens de bureaucratie bestond de verwachting dat zijn presidentschap zou leiden tot opstand en een gebrek aan loyaliteit binnen de ambtenarij (Kucinkas & Zylan, 2023). Deze auteurs ontdekten dat dit beeld deels klopt, maar dat het presidentschap van Trump niet tot zulke enorme disloyaliteit leidde als werd gevreesd door zijn aanhangers en bondgenoten. Verreweg het grootste deel van de ambtenaren bleef hun taken uitvoeren als altijd zonder veel te veranderen. Als zij het al ergens mee oneens waren, uitten zij dit voornamelijk via de officiële kanalen (Kucinkas & Zylan, 2023). Wel blijkt dat naarmate de Trump administratie meer autocratisch handelde, de vormen van protest ook toenemen, iets wat indiceert dat ook volgzame ambtenaren een grens hebben wanneer zij denken dat het landsbelang en/of de democratie worden geschonden (Kucinkas & Zylan, 2023). Andreetta & Kolloch (2022) vinden een soortgelijke uitkomst in hun onderzoek naar het gedrag van ambtenaren. Deze auteurs zien dat ambtenaren over het algemeen de plannen van bewindspersonen uitvoeren, maar ook op verschillende manieren kunnen tegenwerken wanneer zij van mening zijn dat iets negatief voor de publieke zaak of illegitiem is (Andreetta & Kolloch, 2022). Dit kan zich op meerdere manieren uiten, variërend van stilletjes niet meewerken aan bepaald beleid tot ook actief ergens tegen demonstreren (Andreetta & Kolloch, 2022). Ook Pierre (2019) heeft geschreven over de loyaliteit van

ambtenaren en waar deze ligt of zou moeten liggen, geïnspireerd door een Zweedse casus. Zweedse ambtenaren hebben zich in 2018 gezamenlijk uitgesproken, zonder namen te noemen, tegen populistische partijen die wellicht zouden gaan regeren uit angst dat die desastreus zouden zijn voor de normen van de Zweedse overheid (Pierre, 2019). In zijn ogen is er een bepaalde loyaliteit van ambtenaren jegens bewindspersonen, maar deze is niet oneindig en zou dat ook niet moeten zijn (Pierre, 2019). Pierre (2019) geeft aan dat de uiteindelijke loyaliteit bij de hoogste normen zou moeten liggen en wanneer loyaliteiten botsen kunnen ambtenaren meerdere dingen doen zoals dit aankaarten of in extreme gevallen actief tegenwerken.

Er kan onderscheid worden gemaakt tussen het als ambtenaar persoonlijk oneens zijn met beleid van een bewindspersoon, en beleid zien als slecht doordat het niet goed is voor het land of tegen de wet ingaat. Barker & Wilson (1997) hebben eind vorige eeuw onderzoek gedaan in Groot-Brittannië onder ambtenaren en hen gevraagd hoe zij om zouden gaan met wensen van hun bewindspersoon die zij als slecht voor het land of illegitiem zien. Hieruit bleek dat met afstand de meest gangbare reactie was om toch mee te werken, het aan te kaarten bij een directe leidinggevende of het aan te kaarten bij de bewindspersoon zelf (Barker & Wilson, 1997). Vergaande stappen als naar buiten treden of niet meewerken dan wel tegenwerken worden niet tot bijna niet genoemd, wat een interessante voorspeller is voor dit onderzoek. Op basis hiervan zou de verwachting zijn dat wanneer ambtenaren botsende loyaliteiten ervaren, zij dit wel aan zullen geven maar de kans klein is dat het zal leiden tot sabotage of iets in die trant.

Bischoff (2018) geeft aan dat ambtenaren loyaal zijn aan een bewindspersoon, maar idealiter daarboven aan de wet omdat dat het goede is. Echter in de praktijk blijkt dat wat het goede is per persoon verschilt en daarbij zegt zij dat eigenbelang een grote rol speelt, bijvoorbeeld het breken van wetten om de eigen carrière niet te verliezen (Bischoff, 2018). Deze auteur heeft onderzoek gedaan naar hoe ambtenaren in Denemarken om gaan met wensen van bewindspersonen die tegen de wet ingaan. Hieruit blijkt dat tenminste een kwart van de respondenten aangaf mee te werken hieraan, met als redenen hiervoor onder andere het behoud van carrièrekansen maar ook de verwachting dat onwettelijke plannen ergens anders wel stranden, het is niet aan hen. O'Leary (2017) heeft geschreven over wat zij noemt guerrilla overheid, het heel hard ingaan tegen beleid door ambtenaren, bijvoorbeeld door klokkenluiden. Hoewel dit een erg grote stap is en er in Nederland niet veel voorbeelden van zijn, is iets anders wat zij noemt wel relevant. O'Leary (2017) ziet 4 manieren waarop je als ambtenaar om kan gaan met ontevredenheid op het werk: je kan ander werk gaan doen, je kan

je uitspreken over je ontevredenheid, je kan loyaliteit tonen en het werk desondanks uit blijven voeren of je kan niet meer meewerken maar wel aanblijven.

De conclusie die getrokken kan worden op basis van de bestaande literatuur omtrent ambtelijke loyaliteit laat zien dat deze bestaat, maar ook zijn grenzen kent. Meerdere onderzoeken laten zien dat veranderingen niet snel tot sterke disloyaliteit zullen leiden, maar naarmate een regering of bewindspersoon verder en verder over grenzen gaat ambtenaren wel op verschillende manieren hier tegenin kunnen en zullen gaan. Dit komt ook doordat de loyaliteit van ambtenaren niet per definitie aan een bewindspersoon is, aangezien sommigen ook aangeven dat het eerder aan het publiek belang of de grondwet is. De bestudeerde literatuur leidt tot de volgende deelvragen voor dit onderzoek:

- Waar ligt de loyaliteit van ambtenaren hoofdzakelijk?
- Hoe gaan ambtenaren ermee om als verschillende loyaliteiten zouden botsen?

2.3 Hypothese

Nu het theoretisch kader is gevormd, kan er een verwachting worden uitgesproken voor de resultaten van dit onderzoek. Allereerst komen de deelvragen aan bod. Op het gebied van de politiek-ambtelijke verhoudingen is de verwachting dat de verhoudingen de moderne visie volgen. Dit houdt in dat ambtenaren zich durven uit te spreken wanneer zij het ergens niet mee eens zijn en er niet sprake is van louter top-down beleid, ambtenaren hebben invloed en zijn actief onderdeel van het beleidsproces. Ook is de verwachting dat ambtenaren dit als iets goeds zien en zullen pleiten voor invloed van hun kant in verband met de expertise die zij meebrengen.

Qua ambtelijke loyaliteit is de verwachting dat ambtenaren aan zullen geven loyaal te zijn aan hun bewindspersoon. Tegelijkertijd zullen zij naar verwachting noemen dat hier wel grenzen aan zitten, bijvoorbeeld wanneer beleid tegen de wet in dreigt te gaan. Wanneer loyaliteiten van ambtenaren botsen is de verwachting dat dit kan leiden tot het zich hiertegen uitspreken of aankaarten van problemen bij leidinggevenden, maar meer vergaande stappen zoals ontslag of tegenwerken worden niet verwacht.

Tenslotte is er de hoofdvraag. De hypothese is dat ambtenaren zullen verwachten dat het aantreden van een PVV-bewindspersoon op hun ministerie zal leiden tot veranderingen in hun werk. De verwachting is dat dit zal gaan om grotere veranderingen dan wanneer er een bewindspersoon van een andere niet-populistische partij zou aantreden. Onderzoeken hebben aangetoond dat populistische regimes vaak andere dingen verwachten van de ambtenarij en dit actief uitdragen. Daarbij kan een grote draai in beleid ook effect hebben op werknemers

van een ministerie. Wel is de verwachting dat deze veranderingen niet zullen leiden tot grote reacties van de ambtenaren, zolang alles binnen kaders blijft blijven zij loyaal aan deze bewindspersoon. En zelfs wanneer loyaliteiten dreigen te botsen zal naar verwachting eerst geprobeerd worden het binnenskamers op te lossen.

3. Methodologie

3.1 Ex ante onderzoek

Om een antwoord te kunnen formuleren op de onderzoeksvraag zoals gepresenteerd in de inleiding is er een kwalitatief ex ante onderzoek uitgevoerd. Kort gezegd houdt dit toekomstgericht onderzoek in waarbij verwachte effecten worden gemeten (Haarhuis & Keulemans, 2014). Een van de mogelijke valkuilen van ex ante onderzoek is het feit dat veel is gebaseerd op assumpties, echte resultaten kunnen nog niet worden gemeten dus zullen er aannames moeten worden gedaan (Samset & Christensen, 2017). Voor dit onderzoek zijn de verwachtingen van de respondenten getoetst, maar deze hoeven natuurlijk niet overeen te komen met de werkelijkheid. Het is derhalve belangrijk om niet te grote conclusies te verbinden aan de uitkomsten van dit onderzoek. Dit exploratieve onderzoek naar een onderwerp dat in de Nederlandse context nog weinig is onderzocht zal een goede basis vormen voor vervolgonderzoek binnen dit thema.

Er is voor deze vorm gekozen aangezien de data om dit onderwerp te onderzoeken nog niet bestaan, er is op het moment van dit onderzoek immers nog geen kabinet gevormd door de PVV en er zijn derhalve ook nog geen bewindspersonen van deze partij. De daadwerkelijke effecten van een kabinetsdeelname van deze partij op ambtenaren is dus nog niet te meten. Wel is het mogelijk om te onderzoeken wat deze ambtenaren verwachten dat het effect op hen zal zijn, om deze informatie vervolgens te vergelijken met wat volgens de literatuur te verwachten valt. Op deze manier kan worden onderzocht in hoeverre de verwachtingen van ambtenaren zelf aansluiten bij de theoretische verwachtingen zoals gepresenteerd in het theoretisch kader. Hieronder is uiteengezet hoe respondenten zijn bereikt evenals hoe de data uit de interviews zijn geanalyseerd. In Appendix A zijn de vragen die tijdens de interviews zijn gesteld in te zien. Dit onderzoek heeft gebruikgemaakt van een semi-gestructureerde stijl dus deze vragen zijn er vooral als leidraad. Tijdens elk interview konden zowel de respondent als de onderzoeker aan de hand van bepaalde vragen of antwoorden ook ergens anders op doorgaan en de volgorde kon ook aangepast worden. Wel zijn in ieder geval alle onderwerpen uit de vragenlijst, zoals te zien in Appendix A, in elk interview behandeld, zij het in verschillende vormen. In Appendix B is de

toestemmingsverklaring opgenomen die aan elke respondent is voorgelegd alvorens het interview plaatsvond.

3.2 Respondenten

Qua respondenten zijn ambtenaren van verschillende niveaus binnen een ministerie geïnterviewd, van beleidsmedewerkers tot werknemers met leidinggevende functies. Hier is voor gekozen omdat deze ambtenaren in verschillende mate te maken hebben met de bewindspersonen van het ministerie waar zij bij werken. Veranderingen hoeven immers niet alleen te gaan om hoe het directe contact met een PVV-bewindspersoon zal zijn, er kan ook worden gedacht aan de sfeer op het ministerie of het type beleid dat de bewindspersoon uitgevoerd wil zien. Door een mix van ambtenaren te interviewen zal een zo compleet mogelijk beeld ontstaan van hun verwachtingen.

Verder zijn ook ambtenaren van verschillende ministeries geïnterviewd in plaats van het onderzoek te richten op een specifiek ministerie. Ook deze keuze is voornamelijk gemaakt met het oog op het creëren van een zo compleet mogelijk beeld van verwachtingen van ambtenaren. Het kan per ministerie verschillen hoe er wordt gewerkt en hoe bijvoorbeeld de aansturing van ambtenaren te werk gaat (Bovens et al., 2012). Verder verschillen de ministeries ook in hoe groot ze zijn qua aantal werknemers en hoe ze zijn ingericht, sommige zijn relatief nieuw waar andere al heel lang bestaan. De effecten van een nieuwe bewindspersoon hierbinnen kunnen daardoor verschillen. Om hier een compleet beeld van te krijgen is ervoor gekozen om ambtenaren van verschillende ministeries te interviewen zodat deze factoren niet bepalend zijn voor de uitkomst van dit onderzoek.

Om respondenten te krijgen voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van het persoonlijke netwerk van de onderzoeker. Er zijn 8 interviews afgenomen met ambtenaren die werkzaam zijn op 5 verschillende ministeries, namelijk het Ministerie van Sociale Zaken & Werkgelegenheid, Justitie & Veiligheid, Infrastructuur & Waterstaat, Economische Zaken en Landbouw, Natuur & Voedselkwaliteit. De 8 respondenten vervulden ieder een andere functie binnen deze ministeries, variërend van beleidsmedewerker tot afdelingshoofd. De respondenten hebben verder verschillende mate van ervaring met werken voor de rijksoverheid. Sommigen hebben al meerdere wisselingen van bewindspersonen meegemaakt, voor anderen is dit minder vaak gebeurd of wordt dit de eerste keer.

3.3 Dataverzameling

De semi-structureerde interviews die zijn gehouden voor dit onderzoek vallen onder het type elite interviews. Het interviewen van elite respondenten vergt een aantal specifieke dingen van de onderzoeker, nu zal worden beschreven hoe hiermee is omgegaan. Een eerste uitdaging is het vinden van en contact krijgen met respondenten (Liu, 2018). Hierbij is het persoonlijke netwerk van de onderzoeker goed van pas gekomen, mensen in diens directe omgeving zijn werkzaam op ministeries en konden mede ambtenaren benaderen om mee te werken aan het onderzoek. Deze methode heeft veel problemen omtrent het vinden van elite respondenten weg kunnen nemen, aangezien maar weinig respondenten vanuit het niets benaderd hoefden te worden. Wanneer respondenten eenmaal gevonden en bereid zijn om mee te werken, is de locatie van het interview belangrijk (Liu, 2018). Hierbij is ervoor gekozen om de respondenten zoveel mogelijk gemak te bieden door de mogelijkheid voor ofwel online of op hun ministerie aan te bieden zodat zij nergens heen hoeven. Een andere uitdaging bij elite interviews is het creëren van een vertrouwensrelatie met de respondent zodat diegene bereid is openlijk te vertellen over wat het onderzoek nodig heeft (Mikecz, 2012). Elite respondenten zijn niet altijd bereid om veel te vertellen over hun werk aangezien dat negatieve effecten voor hen kan hebben (Mikecz, 2012). De beste manier om vertrouwen en comfort te creëren is door het interview te beginnen met een makkelijke en niet al te spannende vraag zodat de respondent zich prettig voelt en veel kan praten (DiCicco-Bloom & Crabtree, 2006). Hier is ook voor dit onderzoek rekening mee gehouden, het begin van het interview stond in het teken van het verkrijgen van wat achtergrondinformatie over de respondenten met als voornaamste doel het interview op gang te krijgen. De eerste vragen gingen onder andere over waar de respondent precies werkt en hoe diens dagen op het ministerie eruitzien. Daarbij is ook bij elk interview aangegeven dat het de respondent vrij staat ervoor te kiezen een vraag niet te beantwoorden indien dit niet gewenst is en de mogelijkheid bestaat om medewerking in te trekken op enig moment. Ook is aangegeven dat de resultaten volledig geanonimiseerd zullen zijn en niet herleidbaar zullen zijn tot hen. Een laatste mogelijke uitdaging bij elite interviews is dat respondenten het interview kunnen overnemen (Liu, 2018). Dit onderzoek heeft gepoogd dat te voorkomen door waar nodig verduidelijking te vragen wanneer vragen niet volledig werden beantwoord en door de interviewleidraad te gebruiken als structuur wanneer gesprekken te ver afdwalen. Tenslotte is elke respondent na afloop gevraagd of zij nog iets kwijt wilden over het onderwerp of dat er nog een vraag is waar zij op terug wilden komen. Daarbij is aan iedere respondent aangegeven dat zij de onderzoeker altijd kunnen bereiken en dat de uitkomsten van het

onderzoek na afloop met hen zullen worden gedeeld. Al deze maatregelen inclusief de extensieve voorbereiding voor elk interview hebben ervoor gezorgd dat de interviews goed zijn verlopen en tot nuttige resultaten voor dit onderzoek hebben geleid.

De interviews hebben allen plaatsgevonden tussen 11 april en 22 mei en zijn ofwel fysiek afgenomen op het desbetreffende ministerie ofwel online via Microsoft Teams. Zij duurden tussen de 36 en 45 minuten met een gemiddelde van 41 minuten. Met toestemming van de respondenten is elk interview volledig opgenomen en getranscribeerd om vervolgens de data te coderen. Na het houden van 8 interviews bleek dat antwoorden vergelijkbaar waren en nieuwe interviews niet meer leidden tot nieuwe inzichten en er dus empirische saturatie had opgetreden. Vandaar dat ervoor gekozen is om hierna geen nieuwe respondenten meer te interviewen.

Om uitspraken te kunnen doen over de verzamelde data uit de interviews zijn deze gecodeerd om te zien welke patronen te ontdekken zijn. Voor het coderen van de data is gebruikgemaakt van de coderingssoftware van Atlas.ti. Het coderen heeft vervolgens plaatsgevonden in meerdere rondes. Eerst werden hoofdcodes toegekend aan delen van de interviews, deze hoofdcodes correspondeerden met de hoofd- en deelvragen. De gebruikte hoofdcodes zijn “ambtelijke loyaliteit”, “politiek-ambtelijke verhoudingen” en “verwachtingen PVV-bewindspersoon”. Nadat deze hoofdcodes waren toegekend aan delen van de interviews zijn deze verder gespecificeerd in subcodes, die zijn weergegeven in tabel 1. Na het coderen van alle data is overgegaan op het analyseren hiervan zodat de hoofd- en deelvragen kunnen worden beantwoord.

Tabel 1*Codeerschema*

Hoofdcode	Subcodes
<i>Ambtelijke loyaliteit</i>	Waar ligt loyaliteit Botsende loyaliteiten
<i>Politiek-ambtelijke verhoudingen</i>	Hoe zijn de verhoudingen Hoe zouden de verhoudingen moeten zijn
<i>Verwachtingen PVV-bewindspersoon</i>	Veranderingen in beleid Veranderingen in sfeer Voorbereidingen voor en omgang met bewindspersoon

4. Resultaten

Na het coderen van alle data zijn deze geanalyseerd om tot antwoorden te komen op de hoofd- en deelvragen zoals opgesteld in het theoretische kader. Eerst zullen de deelvragen omtrent politiek-ambtelijke verhoudingen en ambtelijke loyaliteit hier worden behandeld om na te gaan of de geïnterviewde ambtenaren hier hetzelfde naar kijken als de literatuur. Vervolgens zullen de antwoorden van de respondenten op het gebied van hun verwachtingen van het eventuele aantreden van een PVV-bewindspersoon op hun ministerie worden bekeken. Aan het einde van elke paragraaf zal een antwoord op de deelvragen of hoofdvraag die daarbij past worden geformuleerd.

4.1 Politiek-ambtelijke verhoudingen

4.1.1 Hoe zijn de politiek-ambtelijke verhoudingen

Zoals beschreven in het theoretisch kader zijn er twee hoofdvisies te onderscheiden op het gebied van politiek-ambtelijke verhoudingen. Aan de ene kant de klassieke visie welke uitgaat van volgzame ambtenaren die redelijk per definitie uitvoeren wat een bewindspersoon van hen vraagt en aan de andere kant de moderne visie welke deze verhoudingen als meer complementair ziet met een grotere actieve rol voor ambtenaren. Van tevoren werd verwacht dat de moderne visie accurater zou zijn in deze casus en de interviews bevestigen dit beeld

redelijk, al is het niet volledig het geval volgens de respondenten. De meeste respondenten geven aan dat zij wensen van een bewindspersoon in principe altijd uitvoeren, meer in lijn met de klassieke visie, maar dat er tegelijkertijd wel ruimte is om hier wat van te vinden en daar ook iets mee te doen. Respondent A1 geeft bijvoorbeeld aan:

“Als een minister echt wat wil, dan even los van hele grote excessen in de geschiedenis, gebeurt dat gewoon over het algemeen.”

maar dezelfde respondent zegt ook:

“Het staat je vrij, van wat ik in mijn carrière heb meegemaakt, om daarover [wensen van een bewindspersoon] te adviseren. Dus of iets niet gaat werken, of wel gaat werken, of anders moet, of juist heel goed is. Ik ben daar nooit in belemmerd. Maar uiteindelijk is het niet aan mij om te besluiten of het wel of niet moet.”

Ook de andere respondenten geven over het algemeen dit dubbele beeld, in beginsel is de wens van bewindspersoon wet maar er wordt zeker ook geluisterd naar input van ambtenaren en deze geven ook actief advies en wachten niet alleen maar tot er iets op hun pad komt.

Respondent A4 geeft in diens volgende antwoord een duidelijk beeld van hoe de verhoudingen aanvoelen voor diegene:

“Ik merk hier dat het oordeel van die ambtenaren, dat weegt heel zwaar. En ook als wij aan tafel zitten met de minister dan zit eigenlijk altijd de dossierhouder, dus dat is gewoon de beleidsmedewerker op dat onderwerp, aan tafel. Niet alleen de directeur of het afdelingshoofd maar ook gewoon de beleidsmedewerker.”

4.1.2 Hoe zouden de politiek-ambtelijke verhoudingen moeten zijn?

Wanneer er wordt gekeken naar hoe de respondenten aangeven dat zij denken dat de verhoudingen zouden moeten zijn, zijn ze ook relatief eensgezind in hun antwoorden. De details verschillen maar over het algemeen geven de respondenten aan dat een bewindspersoon het primaat dient te behouden voor beleid, dit is immers ook degene die uiteindelijk verantwoording dient af te leggen aan de Tweede Kamer. Tegelijkertijd benadrukt iedereen wel het belang van een dialogisch karakter in de politiek-ambtelijke verhoudingen, zolang ambtenaren het gevoel hebben gehoord te worden en dat dingen in overleg gebeuren is het goed. Dit beeld wordt geïllustreerd door respondent A6:

“Ik ben zelf van mening dat de uiteindelijke verantwoordelijkheid natuurlijk bij de minister ligt. Maar een goede dialoog op gelijkwaardig niveau ben ik altijd een voorstander van. Dus niet vanuit een hiërarchie dingen afdwingen, maar het gesprek gewoon aangaan en op basis daarvan de besluiten nemen.”

Concluderend als antwoord op de deelvraag hoe zijn de politiek-ambtelijke verhoudingen: aan de ene kant klopt de klassieke visie dat bewindspersonen wensen uiten en ambtenaren hier mee aan de slag gaan maar tegelijkertijd zie je dat zij niet slechts passieve medewerkers zijn. De respondenten geven aan dat in de huidige situatie zij al proactief adviseren en dat in hun ideale situatie er nog meer geluisterd zou worden naar de ambtenaar, in lijn met de moderne visie. Hier is ook al deels het antwoord op de tweede deelvraag, hoe zouden de verhoudingen moeten zijn. Zoals aangegeven is het merendeel van mening dat de adviezen van ambtenaren erg belangrijk zijn en dat hier meer naar geluisterd zou moeten worden dan al het geval is.

4.2 Ambtelijke loyaliteit

4.2.1 Waar ligt loyaliteit

Terugkijkend naar het theoretisch kader onderscheidt de Graaf (2011), anders dan Bovens et al. (2012) die aangeven dat ambtenaren in principe loyaal zijn aan hun bewindspersoon, vier verschillende typen ambtenaren die anders naar loyaliteit kijken. Interessant genoeg zijn er onder de respondenten van de voor dit onderzoek gehouden interviews ook veel verschillen tussen waar zij aangeven dat hun voornaamste loyaliteit ligt. Respondent A2 geeft bijvoorbeeld het volgende aan:

“Ik vind ook dat daar mijn allereerste loyaliteit ligt. Aan de rechtsstaat en aan de samenleving.”

Deze respondent noemt twee aspecten waar diegene eerder loyaal aan zou zijn dan aan een bewindspersoon. Aan de andere kant zijn er ook respondenten A5 en A8 die het volgende zeggen:

A5: *“Ik denk ultimo aan de minister. Maar ik denk bijna gelijkwaardig aan de secretaris-generaal. En dan niet als persoon, maar als instituut.”*

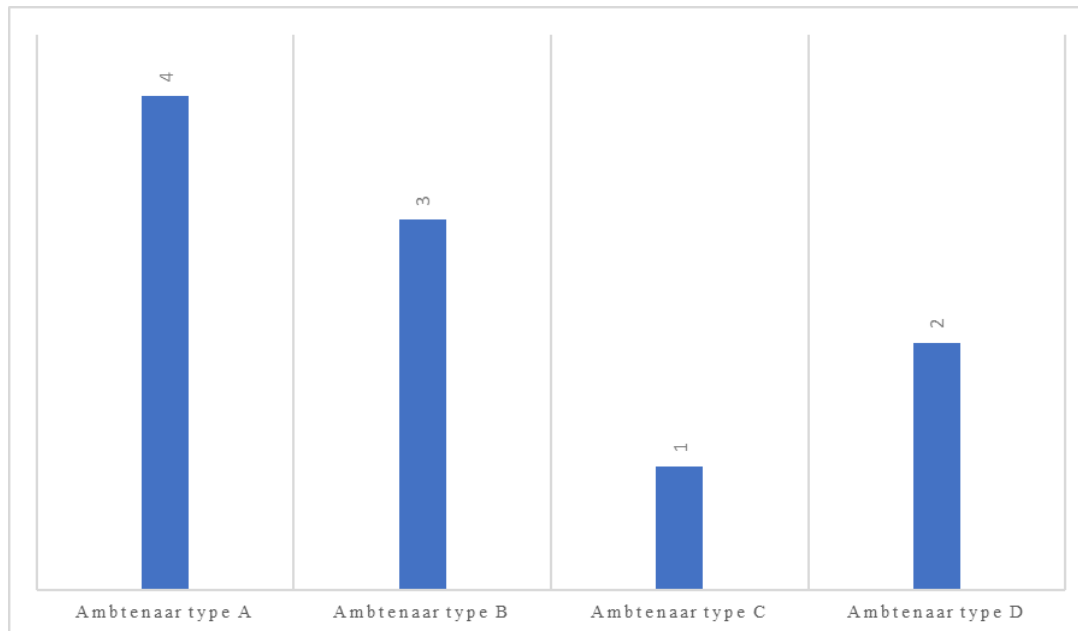
A8: *“In mijn beleving, merendeels in het werken zou ik zeggen de minister. Als de minister zegt we doen het zo, dan is dat de wens en de wil op dat moment en die volg je.”*

Voor deze respondenten is duidelijk de bewindspersoon waar de hoogste loyaliteit ligt. Deze respondenten zijn de enige die dit dusdanig sterk aangeven als eerste, anderen noemden de bewindspersoon ook maar dan altijd later of in combinatie met andere aspecten zoals de rechtsstaat, de grondwet of de Nederlandse burger. De respondenten zijn in figuur 1 geplaatst in de typering van ambtenaren zoals beschreven door de Graaf (2011), die in meer detail terug te vinden zijn in het theoretisch kader. Bijna elke respondent was te plaatsen binnen één typering maar twee respondenten gaven aan ten minste twee loyaliteiten even

belangrijk te vinden. Zij zijn daarom ingedeeld bij twee verschillende typering, vandaar dat er tien typering in de figuur staan voor acht respondenten.

Figuur 1

Respondenten ingedeeld volgens de typen ambtenaren van de Graaf (2011)

4.2.2 Botsende loyaliteiten

Vervolgens is gekeken naar hoe respondenten zouden omgaan met mogelijke botsingen tussen verschillende loyaliteiten. Respondent A1 zegt hierover het volgende:

“Als een bewindspersoon dingen doet die juridisch niet helemaal oké zijn, dan moet je daar gewoon altijd wel iets van zeggen. Want dat is ook gewoon je taak als ambtenaar. En ook daar heb je de eed voor afgelegd.”

Dit laat een duidelijk plan zien voor wanneer loyaliteiten met elkaar botsen. Ook respondent A4 geeft onomwonden aan wat diegene zou doen wanneer er een spanning zou zijn tussen de loyaliteit aan een bewindspersoon en de wet:

“Als de minister een opdracht geeft dan voer ik die meestal uit. Maar als ik vind dat de minister een opdracht geeft die ingaat tegen alles waar we hiermee bezig zijn, dan zeg ik dat ook tegen diegene. En dan doe ik het niet.”

Tegelijkertijd is dit wel één van de meer drastische stappen die zijn genoemd door respondenten, veruit het grootste deel geeft aan dat wanneer loyaliteiten botsen, ze dit allereerst met directe leidinggevenden zouden bespreken voordat zij zelf actie ondernemen. Wanneer er wordt gekeken naar een specifiek voorbeeld van botsende loyaliteiten,

bijvoorbeeld wanneer een bewindspersoon iets on(grond)wettelijks zou willen, dan geven respondenten ook aan dat dit niet zomaar kan. Bijvoorbeeld respondenten A5 en A7 zeggen daar het volgende over:

A5: *“Ik denk dat het systeem in Nederland heel veel checks en balances heeft. Dat hoort er ook bij in een democratie. Zeker in Nederland hoe wij omgaan met onze grondwet. Alleen, wij kunnen niet tegen de grondwet in, dat zullen we ook nooit doen als ambtenaren. Zeggen van, doe het maar, het gaat tegen de grondwet in. En ook een bewindspersoon die dat doet, zal dan teruggefloten worden door een rechter. Of als we de grondwet gaan wijzigen, dan moet hij dat een twee derde meerderheid in twee kamers kunnen uitleggen.”*

A7: *“Ik zie het niet zo snel gebeuren. Dat is een beetje het punt. Ik zie het niet zo snel gebeuren. Om de simpele reden, wat ik net ook al zei, de maatschappij is echt complex. Dus je kan niet zomaar eventjes zeggen van, we gaan bepaalde grondrechten niet naleven en we gaan nu een andere koers op. Weet je, je hele systeem, je hele land is opgebouwd in structuren, want dan kom je de rechterlijke macht tegen.”*

De eerste deelvraag luidt: waar ligt de loyaliteit van ambtenaren hoofdzakelijk?

Duidelijk is dus dat voor het merendeel de bewindspersoon niet is waar de hoogste loyaliteit ligt, ondanks dat dat wel het beeld is van ambtenaren vanuit de literatuur. Waar de loyaliteit hoofdzakelijk wel ligt verschilt sterk en daar is geen eenduidig antwoord op te geven.

Bij de tweede deelvraag omtrent botsende loyaliteiten komt een duidelijker beeld naar voren. Er kan worden vastgesteld op basis van de respondenten in dit onderzoek dat ambtenaren bij botsende loyaliteiten over het algemeen zich daartegen uitspreken, waarschijnlijk bij een directe leidinggevende.

4.3 Verwachtingen PVV-bewindspersoon

Tenslotte zijn er nog de resultaten omtrent de hoofdvraag, wat zijn de verwachtingen van respondenten indien er een bewindspersoon van de PVV zou aantreden op hun ministerie. Allereerst zal worden besproken hoe eerdere wisselingen van bewindspersonen zijn ervaren door de respondenten. Op die manier wordt er een basislijn gecreëerd waarmee je verwachtingen over een nieuwe situatie kan vergelijken. Vervolgens zullen de verwachtingen van de respondenten worden besproken in drie verschillende onderdelen: wat betekent het mogelijke beleid van een bewindspersoon van de PVV voor ambtenaren, wat zou het aantreden van een PVV-bewindspersoon eventueel betekenen voor de sfeer op een ministerie en worden er andere dingen verwacht in de voorbereidingen voor en omgang met

een PVV-bewindspersoon. Aan de hand hiervan zal de hoofdvraag worden beantwoord in de conclusie.

4.3.1 Veranderingen in beleid

Allereerst kijkend naar wat de respondenten verwachten op het gebied van beleid is er een duidelijk verschil in opvattingen daarover. Een deel geeft aan, vaak specifiek in hun eigen beleidsterrein, dat beleid niet enorm veel kan bewegen binnen de bestaande kaders en ze derhalve geen enorme verschillen van de ene op de andere dag zullen verwachten, bijvoorbeeld respondent A2 geeft dit aan:

“Dus of het nou wat linkser is, of wat rechtser, door de jaren heen zie je een vrij stabiel migratiebeleid. En ook al wordt er heel hoog van de toren geblazen door een bepaalde partij, grens dicht, uit Europa en wat je meer van dat soort dingen hoort, dat gebeurt niet.”

Anderen geven aan dat hun beleidsgebied niet enorm politiek geladen is en ze daarom weinig verschil zullen verwachten, bijvoorbeeld respondent A3:

“Ik vraag me af of het voor mijn werk nou heel veel verschil gaat maken. Omdat mijn dossier minder politiek en maatschappelijk gevoelig is, is er ook wat minder belang bij hun eigen achterban om daar nou echt iets op te gaan veranderen, dus ik verwacht dat daar nog steeds doorgaat wat al gebeurt.”

Aan de andere kant zijn er respondenten die wel verwachten dat de verandering van beleid grote impact gaat hebben, onder wie respondent A4:

“Als het gaat om de inhoud dan kan ik me wel voorstellen dat het af en toe wel lastig gaat worden omdat je wel echt dingen moet gaan doen die waarschijnlijk heel erg tegenover staan met wat je eerdere beleid is geweest. Nou, dat is gewoon pittig. Op persoonlijk vlak voor ambtenaren. Hoe je het went of keert, zeg maar. Want, nou ja, denk eens aan het pensioenstelsel. Die heb je net helemaal ingevoerd met een club mensen, als je dan de opdracht krijgt om het terug te draaien. Ja, dan baal je. Dan betekent het niet dat je het niet gaat doen. Maar daar zullen nog wel een aantal fikse gesprekken over gevoerd worden waarschijnlijk.”

Ook respondent A1 geeft aan te verwachten dat het kan leiden tot grote veranderingen op diens ministerie en specifiek het beleidsgebied omtrent discriminatie:

“Ik verwacht dat nu wel. Honderd procent. Het merendeel van de partijen heeft gewoon andere ideeën dan nu. Het is niet meer echt midden. Waar je nu D66 hebt, CDA, ChristenUnie en VVD. Dat is natuurlijk een beetje midden rechts of zo. Het is ook een beetje midden, maar dadelijk is het gewoon wel echt anders. En nogmaals, wij maken

antidiscriminatiebeleid, integratiebeleid. Daar hebben zij een hele duidelijke mening over. Ook een hele harde mening. Als je bijvoorbeeld op de Twitter-accounts kijkt van de partijleiders. Dat gaat er niet zacht aan toe. Als het gaat over migranten en Nederlanders met een migratieachtergrond. Dus ja, ik bedoel, je kan niet anders verwachten dan dat dat anders wordt.”

Op het gebied van beleid verschillen de respondenten sterk van mening, iets wat deels ook lijkt te komen door het beleidsgebied waarop zij werkzaam zijn en hoe politiek geladen dat is. Aan de ene kant lijkt politieke lading ervoor te zorgen dat respondenten grote veranderingen verwachten, maar tegelijkertijd geeft iemand aan niet te verwachten dat het migratiebeleid sterk zal veranderen. Dat is opmerkelijk aangezien het bij uitstek een beladen onderwerp is in relatie tot de PVV, zij zien een strenger migratiebeleid dan er nu is immers als hun speerpunt.

4.3.2 Veranderingen in sfeer

Ook hebben de respondenten zich uitgelaten over hun verwachtingen op het gebied van de sfeer op hun ministerie indien er een bewindspersoon van de PVV zou aantreden. Hierbij zijn twee soorten antwoorden te onderscheiden, sommigen noemen dat niet te voorspellen en dat het voornamelijk afhangt van het karakter van een bewindspersoon, niet van de partij. Een voorbeeld hiervan is respondent A4:

“Ik hoop het niet. Nee, ik denk dat het echt persoonsafhankelijk is. Dat is echt een van de dingen die ik hier heb geleerd. Dit is zoveel meer persoonsafhankelijk dan dat het partij afhankelijk is. --- Dus de werksfeer kan heel goed zijn, terwijl je beleid natuurlijk iets minder leuk zal zijn dan vroeger. Maar als het gaat om persoonlijke omgang dan is dat echt persoonsafhankelijk.”

Anderen geven aan wel op voorhand te verwachten dat het anders zal worden in dit opzicht, bijvoorbeeld wanneer ambtenaren 180 graden moeten draaien qua het beleid wat zij uitvoeren of wanneer zij het persoonlijk sterk oneens zijn met een bewindspersoon. Respondenten A1 en A8 kijken daar als volgt naar:

A1: *“Als jij elke week al je tijd stopt in een bepaald dossier en iemand komt en die zegt we doen dat niet meer. Dat doet wel wat met de sfeer. En ja, we hebben twaalf jaar een soort zelfde kabinet gehad. Het is allemaal een beetje van hetzelfde geweest met accentverschillen. Als er gewoon een kabinet komt met duidelijk grotere verschillen. Het is geen accentverschil, maar het is gewoon totaal anders. Dat doet wat met de cultuur, maar op een gegeven moment moet je ook door. Maar ik denk wel dat bij mijn directie mensen het lastig zouden vinden.”*

A8: *“Zo'n mentaliteit doet natuurlijk al wel wat met je. Jij probeert je in te zetten voor de samenleving, voor de maatschappij om het goede te doen. En als jij merkt dat jouw bewindspersoon daar totaal geen feeling voor heeft of geen interesse in heeft of wat dan ook, en eigenlijk denk ja wat moet ik met jullie. Dat gaat de sfeer natuurlijk wel beïnvloeden.”*

Tenslotte zijn er ook respondenten die zelf niet per se verwachten dat het heel anders wordt, maar die zich wel kunnen voorstellen dat dat voor sommige van hun collega's zo aan zal gaan voelen. In brede zin geven de meeste respondenten los van hun persoonlijke blik hierop aan wel te hebben gemerkt dat de uitslag in ieder geval tot rumoer of onzekerheid op hun ministeries leidde. Dit komt vooral door de onbekendheid met de PVV als regeringspartij en doordat onduidelijk is wie bewindspersoon namens hen zou kunnen worden. Hier zie je dat er overeenstemming is dat het in ieder geval tot iets van verandering heeft geleid en potentieel zal leiden qua dat er op ministeries wel over wordt gesproken. Wel is het belangrijk om hierbij te benoemen dat respondenten verschillen van mening over wat het concreet voor de sfeer betekent.

4.3.3 Voorbereidingen voor en omgang met bewindspersoon

Het laatste subonderdeel van de verwachtingen omtrent het aantreden van een PVV-bewindspersoon zijn de voorbereidingen voor en omgang met deze bewindspersoon. Hier zijn de respondenten voor het overgrote merendeel eensgezind in hun uitspraken. De verwachtingen zijn dat er in ieder geval aan de voorkant exact hetzelfde met een PVV-bewindspersoon om zal worden gegaan als met ieder ander bewindspersoon. De ministeries zullen zich voorbereiden op een nieuwe bewindspersoon zoals zij dat altijd doen, adviseren zoals zij altijd doen en responsief zijn als altijd. Meerdere respondenten benadrukten ook het belang hiervan, het zou in hun ogen ook niet goed zijn wanneer er van tevoren al anders mee om wordt gegaan. Respondenten A5 en A2 zeggen hier het volgende over:

A5: *“In principe komt er gewoon een bewindspersoon en wordt die bediend zoals alle andere bewindspersonen. Krijgt die hetzelfde type adviezen. En gaan we zien wat voor persoon het is en hoe diegene bediend wil worden.”*

A2: *“We zullen met net zoveel energie aan het inwerkdossier werken en ook gewoon adviseur van de bewindspersoon zijn. Dus in die zin zal het niet anders zijn.”*

Wel geven ook hier meerdere respondenten aan dat het in verband met de bestuurlijke onervarenheid van de PVV in het begin waarschijnlijk meer zoeken zal zijn naar hoe goed samen te werken. Maar twee respondenten benoemen hierbij ook dat dit niet anders zou zijn bij bewindspersonen van andere bestuurlijk onervaren partijen zoals NSC of BBB. Op dit

gebied is de consensus qua verwachtingen dus duidelijk dat het niet enorm anders zal zijn dan voorgaande of andere wisselingen van bewindspersonen.

5. Conclusie en discussie

Dit onderzoek heeft zich gericht op hoe ambtenaren omgaan met bewindspersonen van populistische partijen, specifiek in het licht van de thema's politiek-ambtelijke verhoudingen en ambtelijke loyaliteit. Hiervoor is als casus Nederland gebruikt waar recent (november 2023) de populistische partij PVV nationale parlementsverkiezingen heeft gewonnen en naar alle waarschijnlijkheid onderdeel zal worden van een kabinet. Voor dit onderzoek zijn 8 ambtenaren werkzaam op ministeries geïnterviewd en gevraagd naar politiek-ambtelijke verhoudingen, ambtelijke loyaliteit en hun verwachtingen over het eventuele aantreden van een bewindspersoon van de PVV op hun ministerie.

5.1 Conclusie

Op het gebied van politiek-ambtelijke verhoudingen komen de resultaten sterk overeen met de opgestelde verwachtingen. De moderne visie op deze verhoudingen, zoals beschreven in het theoretisch kader, lijkt ook in de praktijk het meest accuraat, al zijn ook delen van de klassieke visie terug te zien. Hoewel het uitgangspunt is dat wanneer een bewindspersoon iets wil dat wordt uitgevoerd, zijn de respondenten wel van mening dat ambtenaren invloed hebben op beleid. Daarbij geven meerdere respondenten in hun antwoord op vragen over hoe de verhoudingen zouden moeten zijn aan het belangrijk te vinden dat er naar hen wordt geluisterd. Het merendeel van de respondenten benadrukt het belangrijk te vinden dat er sprake is van een dialoog tussen bewindspersoon en ambtenaar en onderschrijft het belang van ambtelijke adviezen.

Qua ambtelijke loyaliteit zijn er meer verschillen zichtbaar ten opzichte van de verwachte resultaten. De verwachting dat de meeste respondenten aan zullen geven loyaal te zijn aan hun bewindspersoon is niet juist, slechts twee van de acht respondenten gaven dit aan als hoogste loyaliteit. Anderen gaven soms in combinatie met iets anders wel bewindspersoon aan, maar veel ook helemaal niet, die noemden bijvoorbeeld alleen de grondwet of Nederlandse Staat. De verwachting dat er grenzen aan loyaliteit zitten komt redelijk overeen met de resultaten, de meeste respondenten geven aan wel iets te zullen doen wanneer loyaliteiten in botsing zouden komen. Ook in welke vorm dit zou gebeuren komt overeen, voornamelijk door problemen aan te kaarten bij leidinggevend. Zowel de verwachtingen als de resultaten zien radicale stappen als niet erg plausibel.

Tenslotte is er de hoofdvraag, wat voor veranderingen verwachten ambtenaren wanneer er een PVV-bewindspersoon zou aantreden op hun ministerie. Hoewel elke respondent het voor zich ziet in verschillende mate kan wel de hypothese worden bevestigd dat ambtenaren verwachten dat de komst van een PVV-bewindspersoon zal leiden tot veranderingen. Dit is meer het geval dan bij andere wisselingen van bewindspersonen. In de resultaten is dit onderverdeeld in drie categorieën: beleidstechnische veranderingen, veranderingen in de sfeer op het ministerie en veranderingen in hoe de komst van een bewindspersoon wordt voorbereid en hoe de omgang met diegene is. Hierbij wordt duidelijk dat in de voorbereiding en omgang de respondenten niet verwachten dat er veel zal veranderen, zij geven aan bij een PVV-bewindspersoon in grote lijnen hetzelfde te zullen doen als anders, adviseren en ondersteunen. Qua beleid en sfeer worden er door de meesten grotere verschillen verwacht die soms ook met elkaar in verband staan. Al met al is de conclusie dat ambtenaren verwachten dat het anders zal zijn wanneer de PVV bewindspersonen zal gaan leveren. De impact van een regeerakkoord wordt hierbij groter verwacht dan een bewindspersoon zelf aangezien dat tweede erg lastig te voorspellen is en meerdere kanten op kan gaan. Daarbij geven de meeste respondenten vooral aan dat er nu veel onzekerheid is, niemand weet precies hoe het zal gaan en of veel daadwerkelijk anders zal zijn.

5.2 Discussie

Dit onderzoek is relevant geweest om meerdere redenen. Allereerst heeft het theoretische verwachtingen omtrent politiek-ambtelijke verhoudingen en ambtelijke loyaliteit empirisch getoetst. Daarbij springt dit onderzoek in het hiaat wat bestond omtrent de effecten van populistische partijen in een regering op ambtenaren en betrof het een onderzoek naar ambtenaren in Nederland, iets wat ook nog ontbrak op deze manier. Qua maatschappelijke relevantie laat dit onderzoek zien wat de effecten zijn van de wisseling van politiek leiderschap, specifiek richting de populistische kant. De meeste respondenten geven aan geen enorme veranderingen te verwachten of in ieder geval vertrouwen te hebben in de *checks* en *balances* die Nederland kent. De goede staat van de Nederlandse democratie en grondwettelijke waarborgen wordt ondertekend door dit onderzoek.

Er is ook een aantal tekortkomingen bij dit onderzoek, evenals ruimte voor vervolgonderzoek. Allereerst is het belangrijk om te benoemen dat het onderzoek zoals het is uitgevoerd ex ante is en dus nog geen echte effecten heeft kunnen testen. Daarbij gaven de meeste respondenten in dit onderzoek aan voornamelijk onzekerheid te voelen bij de

waarschijnlijk komende wissel. Zoals eerder aangegeven hoeven deze verwachtingen niet uit te komen en is het daarom lastig sterke uitspraken te doen over deze resultaten. Vandaar raadt dit onderzoek dan ook sterk aan om onderzoek te doen onder ambtenaren indien er daadwerkelijk bewindspersonen van de PVV zullen komen. Hiermee kunnen de verwachtingen die zijn uitgesproken door de respondenten worden vergeleken met de uiteindelijke realiteit. Daarnaast is het zo dat de resultaten van dit onderzoek zich niet goed laten vertalen naar democratieën wereldwijd aangezien het specifiek is uitgevoerd in Nederland. Elk land werkt anders, zowel qua ambtenarij is ingevuld als hoe de verhoudingen liggen en hoe de democratie werkt. Om bredere uitspraken over dit thema te kunnen doen dient er meer onderzoek ook in andere landen te worden gedaan die met elkaar wordt vergeleken om tot een eenduidige conclusie te kunnen komen. Verder is het de vraag in hoeverre het populistische karakter van de PVV doorslaggevend is voor ambtenaren of dat ook hun uiterst rechtse standpunten op migratie een rol spelen. Zoals eerder aangegeven wordt migratie vaak gebruikt door populistische partijen maar is dit geen vereiste om als populistisch te worden gekenmerkt. Meerdere respondenten hebben gerefereerd aan de standpunten omtrent migratie van de PVV en derhalve is het de vraag of dat aspect van de partij niet zwaarder weegt. Vervolgonderzoek zou hier dieper op in kunnen gaan, zouden bijvoorbeeld dezelfde resultaten worden behaald wanneer er onderzoek wordt gedaan naar een extreem linkse populistische partij. Tenslotte is dit onderzoek ook niet volledig toereikend voor Nederland in verband met de schaal waarop het is uitgevoerd. Niet alle ministeries zijn aan bod gekomen in dit onderzoek hoewel deze wel allemaal anders werken en potentieel andere verwachtingen zouden hebben. Idealiter vindt er vervolgonderzoek plaats wat zich ofwel specifiek op één ministerie richt om daar hele sterke uitspraken over te kunnen doen, of vervolgonderzoek waarbij grootschaliger alle verschillende ministeries worden meegenomen om zo een algemene uitspraak over Nederland te kunnen doen. Qua aanbevelingen is er afsluitend nog ruimte voor vervolgonderzoek naar hoe wordt omgegaan met ambtenaren die zich uitspreken over botsende loyaliteiten. De meeste respondenten in dit onderzoek hebben aangegeven dat problemen aankaarten voor hen een logische stap zou zijn wanneer loyaliteiten botsen, maar ook niet zeker te weten of en welk effect dit zou hebben. Deze keten van problemen aankaarten zou verder onderzocht moeten worden.

Dit onderzoek is een eerste opzet geweest binnen dit thema maar kent nog enkele haken en ogen. De voornaamste aanbeveling is dan ook om hier vervolgonderzoek naar te doen wanneer er daadwerkelijk bewindspersonen van de PVV in functie zijn. Dan kunnen die resultaten worden vergeleken met de verwachtingen die naar voren zijn gekomen uit dit

onderzoek. Afsluitend is de hypothese bevestigd dat de komst van een PVV-bewindspersoon zal leiden tot veranderingen voor ambtenaren op ministeries, meer dan bij andere partijen het geval zou zijn.

6. Literatuur

- Aberbach, J.D. & Rockman, B.A. (2006). The past and future of political-administrative relations: Research from bureaucrats and politicians to in the web of politics and beyond. *International journal of public administration*, 29(12), 977-995.
- Andreetta, S. & Kolloch, A. (2022). Politicised bureaucrats: Conflicting loyalties, professionalism and the law in the making of public services. *International journal of law in context*, 18(3), 279-287.
- Barker, A. & Wilson, G.K. (1997). Whitehall's disobedient servants? Senior officials' potential resistance to ministers in British government departments. *British journal of political science*, 27(2), 223-246.
- Bauer, M.W. & Becker, S. (2020). Democratic Backsliding, Populism, and Public Administration. *Perspectives on public management and governance*, 3(1), 19-31.
- Bischoff, C. S. (2018). Obeying Ministers or Laws?: A Study of Danish Civil Servant's Responses to Illegal Requests. *Scandinavian Journal of Public Administration*, 22(3), 65-87.
- Bovens, M.A.P., 't Hart, P. & van Twist, M.J.W. (2012). *Openbaar Bestuur. Beleid, organisatie en politiek*. Kluwer.
- Caiani, M. & Graziano, P. (2022). The three faces of populism in power: Polity, policies and politics. *Government and opposition*, 57(4), 569-588.
- De Graaf, G. (2011). The loyalties of top public administrators. *Journal of public administration research and theory*, 21(2), 285-306.
- DiCicco-Bloom, B. & Crabtree, B.F. (2006). The qualitative research interview. *Medical education*, 40(4), 314-321.
- Drezner, D.W. (2019). Present at the destruction: The Trump administration and the foreign policy bureaucracy. *The journal of politics*, 81(2), 723-730.
- Haarhuis, K. & Keulemans, S.A.C. (2014). *Ex ante onderzoek in metaperspectief*. Boom Lemma.
- Hondeghem, A., Van Dooren, W., De Rynck, F., Verschuere, B., & Op De Beeck, S. (2013). *Handboek bestuurskunde: organisatie en werking van het openbaar bestuur*. Vandenbroele.
- Hunger, S. & Paxton, F. (2022). What's in a buzzword? A systematic review of the state of populism research in political science. *Political science research and methods*, 10(3), 617-633.

- Jenne, E.K., Hawkins, K.A. & Silva, B.C. (2021). Mapping populism and nationalism in leader rhetoric across North America and Europe. *Studies in comparative international development*, 56(2), 170-196.
- Karlsson, T. S., & Olsson, J. (2018). Considering (New Public) Civil Servants: Emerging Roles and Contexts: A special call. *Scandinavian Journal of Public Administration*, 22(3), 3-16.
- Kiesraad. (2023). *Tweede Kamer 2023*. Verkiezingsuitslagen.nl. Geraadpleegd op 20/02/2024, van <https://www.verkiezingsuitslagen.nl/verkiezingen/detail/TK20231122>
- Kucinskas, J. & Zylan, Y. (2023). Walking the moral tightrope: Federal civil servants' loyalties, caution and resistance under the Trump administration. *The American Journal of sociology*, 128(6), 1761-1808.
- Lendvai-Bainton, N. & Szelewa, D. (2020). Governing new authoritarianism: Populism, nationalism and radical welfare reforms in Hungary and Poland. *Social policy & administration*, 55(4), 559-572.
- Liu, X. (2018). Interviewing elites: Methodological issues confronting a novice. *International Journal of qualitative methods*, 17(1), 160940691877032.
- Meier, K.J. & O'Toole, L.J. (2006). Political control versus bureaucratic values: Reframing the debate. *Public Administration Review*, 66(2), 177-192.
- Mikecz, R. (2012). Interviewing elites: Addressing methodological issues. *Qualitative inquiry*, 18(6), 482-493.
- Muno, W. & Pfeiffer, C. (2022). Populism in power: A comparative analysis of populist governance. *International area studies review*, 25(4), 261-279.
- O'Leary, R. (2017). The ethics of dissent: Can President Trump survive guerrilla government? *Administrative theory and praxis*, 39(2), 63-79.
- Otjes, S. & Louwerse, T. (2015). Populists in Parliament: Comparing Left-Wing and Right-Wing Populism in the Netherlands. *Political studies*, 63(1), 60-79.
- Oudenampsen, M. (2023). Neoliberal populism: The case of Pim fortuyn. *Political studies*.
- Overeem, P. (2013). Integriteit in de politiek-ambtelijke verhoudingen. *Jaarboek Integriteit 2013*, 22-30.
- Peters, G.B. & Pierre, J. (2022). Politicisation of the public service during democratic backsliding: Alternative perspectives. *Australian journal of public administration*, 81(4), 629-639.

- Pierre, J. (2019). Institutions, politicians or ideas? To whom or what are public servants expected to be loyal? *British journal of politics & international relations*, 21(3), 487-493.
- Rutgers, M.R. & Yang, L. (2019). Virtue or vice: The nature of loyalty. *Public integrity*, 21(4), 394-405.
- Samset, K. & Christensen, T. (2017). Ex ante project evaluation and the complexity of early decision-making. *Public organization review*, 17(1), 1-17.
- Vieten, U.M., & Poynting, S. (2016). Contemporary far-right racist populism in Europe. *Journal of Intercultural Studies*, 37(6), 533-540.
- Wodak, R. (2019). Entering the 'post-shame era': The rise of illiberal democracy, populism and neo-authoritarianism in Europe. *Global discourse*, 9(1), 195-213.

Appendix A: Interviewleidraad

Inleidend:

- Zou u een korte omschrijving kunnen geven van wat uw werk bij ministerie x inhoudt?
- Hoe ziet een doorsnee dag voor u eruit op uw werk?
- Hoe lang bent u al werkzaam op ministerie x?
- Heeft u hiervoor op andere ministeries gewerkt?
- Onder welke bewindspersoon valt uw werk?

Theoretische verwachtingen:

Politiek-ambtelijke verhoudingen

- Hoe verhoudt de minister zich in uw ogen tot de ambtenaren van uw ministerie?
- Wat zou in uw ogen de verhouding tussen politiek en ambtenarij moeten zijn?
- In hoeverre heeft u het gevoel dat beleid van een minister te beïnvloeden is door ambtenaren?
- In hoeverre is dit wenselijk?
- Wat merkt u van landelijke politieke ontwikkelingen op uw ministerie? Denk hierbij bijvoorbeeld aan een plenair debat in de Tweede Kamer over een onderwerp dat onder uw ministerie valt.

Ambtelijke loyaliteit

- Als ambtenaar heeft u een eed gezworen, aan wie zou u zeggen primair loyaal te zijn als in uw werk? (Minister, staat, bevolking, grondwet)
- Hoe zou u ermee omgaan als u het persoonlijk oneens bent met beleid van een minister?
- Hoe zou u ermee omgaan als een minister onwettelijke of onmogelijke idealen wil bewerkstelligen op uw ministerie of iets wat in uw ogen tegen de wil van mensen dan wel tegen het publieke belang in gaat?
- Hoe zou u ermee omgaan wanneer verschillende loyaliteiten met elkaar zouden botsen?

Verwachte effecten PVV-bewindspersoon:

- Heeft er al vaker een wisseling van bewindspersoon plaatsgevonden sinds u op een ministerie werkt? Zo ja, hoe vaak?

- Indien van toepassing, wat heeft u tot nu toe gemerkt van veranderingen in ministers?
- Verschilt dit wanneer het om een minister van een andere partij ging?
- In hoeverre heeft u het gevoel te merken dat de huidige minister van uw ministerie van partij x is?
- In hoeverre denkt u dat een minister in algemene zin het werk van ambtenaren beïnvloedt?
- Wat zijn uw verwachtingen over wanneer er een PVV-minister aantreedt?
- Waarom verwacht u dit? Is dit anders dan u bij een minister van een andere partij zou verwachten?
- Verwacht u anders om te gaan met een eventuele minister van de PVV en diens beleid?
- Verwacht u eventueel veranderingen in de sfeer op het ministerie?

Afsluitend:

- Is er nog iets wat u kwijt wilt over dit onderwerp?
- Zijn er nog vragen waar u op terug wilt komen of heeft u nog vragen aan mij?
- Wilt u op de hoogte worden gehouden van de resultaten van dit onderzoek?

Appendix B: Toestemmingsverklaring respondent

Het doel van dit onderzoek is om te achterhalen wat de verwachte effecten zijn van de kabinetsdeelname van de PVV, in dit onderzoek gedefinieerd als het leveren van bewindspersonen, op het leven van ambtenaren op ministeries. Om deze verwachte effecten te kunnen meten worden er semi-gestructureerde interviews gehouden met ambtenaren van verschillende ministeries in Nederland, waarna de uitkomsten hiervan worden vergeleken met theoretische verwachtingen over dit onderwerp.

Als deelnemer aan dit onderzoek heeft u het recht uw medewerking ten allen tijde stop te zetten. Daarbij zal u nooit op enige manier worden geforceerd een vraag te beantwoorden indien u dit niet wilt. Dit interview zal worden opgenomen enkel met het onderzoek als doel, uw gegevens of de uitkomsten van het onderzoek zullen nergens anders voor worden gebruikt. Na verwerking van de opnamen zullen deze worden verwijderd. Alle antwoorden die u geeft in dit interview zijn vertrouwelijk en niet tot u te herleiden. Alle interviews worden geanonimiseerd in het uiteindelijke onderzoek, uw informatie zal alleen bij de onderzoeker bekend zijn.

Door hieronder aan te geven of u mee wilt werken geeft u aan of u toestemming geeft voor het verwerken van de data uit het interview.

☐ Ik geef toestemming om mee te werken aan dit onderzoek en om de data die uit het interview komt te verwerken in dit onderzoek.

Datum:

Naam:

Handtekening: